

GYÖRFFY DÓRA

Felzárkózási pályák Kelet-Közép-Európában két válság között

A tanulmány fő célja 11 kelet-közép-európai ország (EU11) 2010-es évekbeli fejlődési pályájának a bemutatása. A szerző abból a feltevésekből indul ki, hogy ebben az időszakban a fő feladat a közepes jövedelem csapdájának nevezett jelenség leküzdése volt. Leíró statisztikai eszközökkel mutatja be, hogy bár szinte mindegyik régiós ország felzárkózási pályán haladt, a követett gazdasági stratégiák jelentősen különböztek egymástól: míg a régió egyes országai sikeresen állnak át a termelékenység- és innovációvezérelt növekedési pályára, más országokban továbbra is a költségelőny és a kedvező pénzügyi feltételek tekinthetők a növekedés elsődleges hajtóerejének. A tanulmány Észtország és Magyarország példáján keresztül illusztrálja az intézmények jelentőségét az eltérő gazdasági stratégiákban.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: O43, O52, P52.

A koronavírus-járvány és az azt követő gazdasági válság egy évtizedes növekedési periódusnak vetett véget a világban és ezen belül a kelet-közép-európai régióban is. A konjunktúraciklus vége szakaszhatárnak tekinthető, ami indokolja a megelőző időszak legfontosabb tapasztalatainak összegző áttekintését.

E tanulmány az Európai Unió 11 kelet-közép-európai tagállamának (EU11) 2010-es évtizedbeli fejlődési pályájáról nyújt áttekintést.¹ Három, egymással szorosan összefüggő kérdésre keressük a választ. 1. Hogyan alakult a régió felzárkózási pályája a 2010-es években? 2. Sikered-e, és ha igen, milyen stratégiák révén, túllépni az úgynevezett közepes jövedelem csapdájának problémáján? 3. Milyen szerepet játszott ebben az intézményrendszer? A három központi probléma mellett természetesen számos

* A tanulmányhoz fűzött értékes észrevételekért a szokásos megszorításokkal köszönettel tartozom Csaba Lászlónak és két anonim lektornak.

¹ A 11 vizsgált tagállam: Bulgária, Csehország, Észtország, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia.

egyéb kérdés is felmerülhet az elmúlt évtized régiós fejlődésével kapcsolatosan a jóléti állam alakulásától a politikai fejleményekig. A tanulmány terjedelmi korlátok miatt azonban ezekkel nem foglalkozik, és elsősorban az intézményrendszerre és a növekedési modellekre koncentrálna.

Először számszerűen bemutatjuk, hogy milyen felzárkózási teljesítményt nyújtottak a régió országai az elmúlt évtizedben, mely országok teljesítettek jól, és melyek kevésbé. Majd a teljesítménybeli különbségek magyarázatához egy elméleti összefoglalást nyújtunk a közepes jövedelem csapdájának problémájáról, a versenyképesség növelésének eltérő stratégiáiról és az intézmények szerepéről ebben a folyamatban. Az elméleti modell alapján megvizsgáljuk a kelet-közép-európai országok elmúlt évtizedes tapasztalatait: két jól elkülöníthető modell körvonalazódik – a minőséget, a termelékenység növelését és az intézményépítést előtérbe helyező kínálati modell, illetve a kereslet növelését és a költségelőnyt előtérbe állító modell. A két modell közötti különbség érzékeltetésére Észtország és Magyarország esetét hasonlítjuk össze. A dolgozat fő megállapítása, hogy a régióban továbbra sem sikerült mindenhol leküzdeni a közepes jövedelem csapdáját, s a forrásbőség idején elért növekedési eredmények nem tekinthetők fenntarthatónak.

Az EU11-országok felzárkózási teljesítménye két válság között

Három évtizede, a politikai és gazdasági rendszerváltás idején a jólét és a szabadság ígérete összefonódott. Kornai János megfogalmazásában:

„Az emberek jó része nemcsak kész a nyugati világ eszméinek és értékeinek befogadására, hanem határozottan kívánja is a demokráciát, az emberi szabadságjogok garantálását, a piacgazdaságot, a versenyt és a tulajdon biztonságát. Ugyanakkor az új rezsimtől várná el, hogy végre bevaltsa, mégpedig hamar, mindazokat az ígéreteket, amelyeket a régi rezsim tett, de soha nem teljesített.” (Kornai [1993] 453. o.)

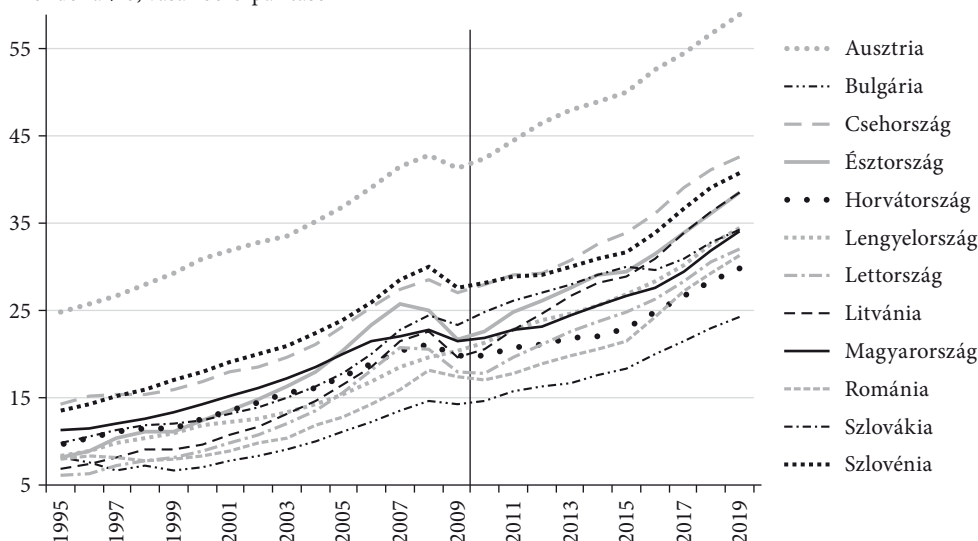
A jólét ebben az időszakban sokak számára az osztrák életszínvonalat jelentette. Az Európai Unióhoz való csatlakozás szintén ezeket a várakozásokat táplálta, hiszen az áruk, a tőke, a munkaerő és a szolgáltatások szabad áramlása elméletben szintén előmozdítja a konvergenciát – *ceteris paribus* a tőke az alacsonyabb, a munkaerő pedig a magasabb bérű régiókba áramlik. Mindezek ellenére azonban jól tudjuk, hogy 30 évvel később egyik rendszerváltó országnak sem sikerült elérni az Európai Unió átlagos fejlettségi szintjét, Ausztriát pedig még kevésbé. Ezt mutatja be az 1. ábra: bár a régióban 1995 és 2019 között jelentős volt a növekedés, Ausztria szintén gyorsan fejlődött, és így a távolság nem csökkent.

Ha Ausztriát nem is sikerült utolérni, az EU átlagához történő felzárkózás nem tűnik illuzórikusnak. Halmai Péter megkülönbözteti a konvergenciát és a felzárkózást – míg utóbbi „a távolság, amit meg kell tenni”, előbbi a „haladás mértékét” fejezi ki (Halmai [2019] 688. o.). A felzárkózás elmaradása tehát nem jelenti azt, hogy nem történt konvergencia. Ezt jelzi a 2. ábra, amely azt mutatja, hogy 2010 és 2019 között hogyan alakult az EU11-országok pályája az Európai Unió átlagához képest. Az ábrán

1. ábra

Egy főre jutó GDP az EU11-országokban és Ausztriában, 1995–2019 (2010 = 100, dollár/fő, vásárlóerő-paritáson)

Ezer dollár/fő, vásárlóerő-paritáson

Megjegyzés: a függőleges vonal a 2010-es bázisévet jelzi.

Forrás: saját szerkesztés az IMF World Economic Outlook (<https://www.imf.org/external/datamapper/PPP/PPC@WEO/SVK/SVN/EST/CZE/HUN/LTU/POL/ROU/LVA/BGR/HRV>) adatai alapján.

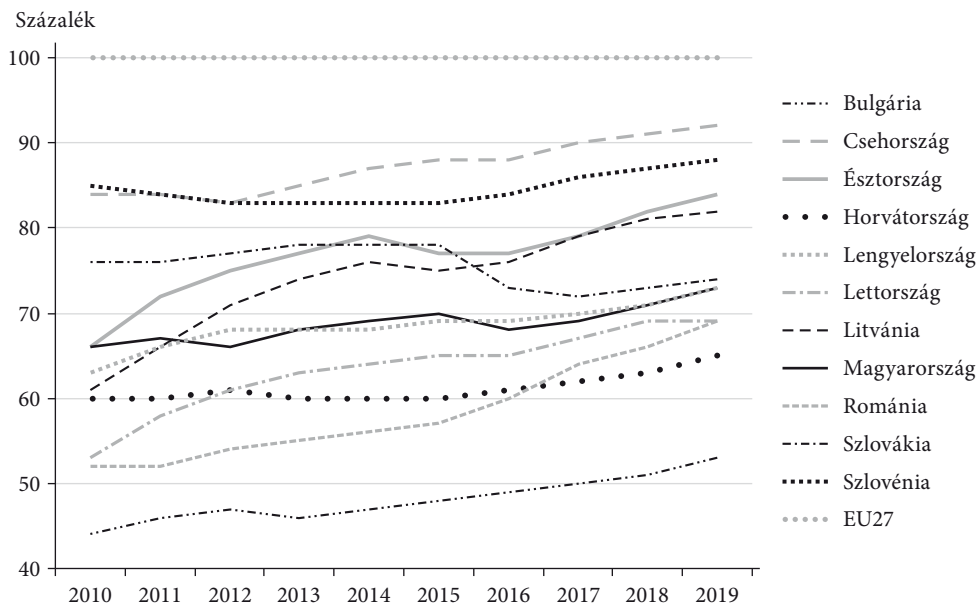
látható, hogy Szlovákia kivételével² mindegyik ország közelebb került az EU-átlaghoz, azaz a konvergencia az elmúlt évtizedben is működött. Felzárkózni azonban egyik országnak sem sikerült, bár Csehország már egyre közelíti az EU-átlagot.

A neoklasszikus elmélet szerint az alacsonyabb kiindulópont gyorsabb felzárkózást tesz lehetővé: a fejlett technológia átvételével az elmaradott gazdaságok úgynevezett tranzíciós pályára léphetnek, amelyen átmenetileg jóval nagyobb ütemben nőnek, mint a technológia élvonalában levő országok (Erdős [2006] 17. o.). Ennek alapján azt várhatnánk, hogy minél nagyobb a kezdeti különbség az EU átlagától, annál meredekebb egy ország növekedési görbéje. Ebben a szűk mintában és időszakban azonban a 2. ábra alapján ez nincs így. Litvánia és Horvátország azonos szintről indult, majd

² Meglepő Szlovákia gyenge teljesítménye az összehasonlításban, tekintve, hogy az évtized során nem volt súlyos visszaesés. Az Eurostat adatai 2016-ban mutatnak nagy változást, ekkor esett a szlovák GDP/fő az EU-átlag 78 százalékáról 73 százalékra. Mivel a népességben nem történt jelentős elmozdulás, illetve a növekedés is pozitív volt (2015: 4,8%, 2016: 2,1%, adatok: Eurostat), feltételezhetően a vásárlóerő-paritás számításában történt változás. Ennek számítási nehézségeiről és korlátairól lásd Oblath [2020]. Szlovákia gazdasági teljesítményéről részletes elemzést közölt Bod és szerzőtársai [2020]. A szerzők megállapították, hogy az országnak nem sikerült feljebb lépni az értékláncokban, és fejlődését jelentős regionális egyenlőtlenségek gátolják (341. o.). Mindezeket túl a teljesítményhez feltehetően a szlovák államigazgatás maffiaszerű működése is hozzájárult, amelynek felgöngyölítése is cikk írásának idején is folyik (Király [2020]).

2. ábra

Az EU11-országok felzárkózása az EU átlagához, 2010–2019 (egy főre jutó GDP, vásárlóerő-egységben)

Forrás: saját szerkesztés az Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tec00114>) adatai alapján.

az évtized végére közöttük közel 20 százalékpont a fejlettségbeli különbség. Észtország és Magyarország is azonos szintről indult az évtized elején, azonban mára a fejlettségbeli különbségük több mint 10 százalékpont.

Az, hogy ebben az esetben nem teljesül a neoklasszikus hipotézis, természetesen nem jelenti azt, hogy hamis lenne az a felvetés, hogy alacsonyabb szintről könnyebb növekedni, csupán annyit jelent, hogy a kezdeti fejlettségi szint mellett még más tényezők is szerepet játszanak a teljesítményben. A feltételes konvergencia elmélete szerint egyéb változóktól (iskolázottság, földrajzi helyzet, intézményi minőség) eltekintve a növekedési ütem fordítottan arányos a fejlettségi szinttel (Barro [1997]). A felzárkózási teljesítmény értékeléséhez ezért figyelembe kell venni a kiinduló helyzetet, és annak alapján kell értékelni a teljesítményt.

Az 1. táblázat – az egyes országokat 2019-es szintjük alapján rangsorolva – összegezi a felzárkózási teljesítmény értékelését. A GDP-nek az EU27 átlagához mért 2019. évi és 2010. évi különbségét a *Felzárkózás* mutató tükrözi, amely azt méri, hogy az egyes országoknak a 2010. évi EU27-átlagtól mért százalékpontos különbségüknek 2019-re hány százalékát sikerült behozniuk.³ Litvánia 2010-ben az EU27 átlagának 61

³ Az eredmények természetesen nagyban függenek a bázisévtől. Az új évezred első évtizedében számos országban jelentős túlfűtöttség alakult ki, amit 2008/2009-ben jelentős visszaesés követett. 2010-re mindegyik régiós ország túl volt a legnagyobb megrázkódtatáson, és megindult a kilábalás (1. ábra), azaz ez az év megfelelő bázisévnek tekinthető.

százalékán állt, azaz a felzárkózásig 39 százalékot kellett behoznia. 2019-re az EU27 átlagának 82 százalékra jutott: a 21 százalékpont különbség a felzárkózáshoz szükséges út 53,8 százalékát jelenti.

1. táblázat

Az EU11-országok EU27-hez viszonyított felzárkózási teljesítménye, 2010–2019

	GDP 2010 (EU27 = 100)	GDP 2019 (EU27 = 100)	Δ GDP (százalékpont)	Felzárkózás (százalék)	Δ Népesség (százalék)
Csehország	84	92	8	50	1,6
Szlovénia	85	88	3	20	1,8
Észtország	66	84	18	52,9	-0,5
Litvánia	61	82	21	53,8	-13
Szlovákia	76	74	-2	-8,3	0,4
Lengyelország	63	73	10	27	-1,3
Magyarország	66	73	7	20,5	-2,7
Lettország	53	69	16	34	-11
Románia	52	69	17	35,4	-6
Horvátország	60	65	5	12,5	-5,2
Bulgária	44	53	9	16,1	-6,4

Forrás: saját számítás <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/tec00114> és <https://www.worldometers.info/population/europe/> alapján.

Az 1. táblázat alapján jól láthatjuk a felzárkózási teljesítmény különbségeit a régióban. A legjobban két balti állam (Litvánia és Észtország), illetve Csehország teljesített, amelyek az EU27 átlagától fennálló lemaradásuk felét az elmúlt évtizedben behozták. Szintén jól teljesített Románia és Lettország, amelyek lemaradásuk harmadát dolgozták le. A középmezőnyben szerepel Lengyelország, Magyarország és Szlovénia 20 és 30 százalék közötti teljesítménnyel, míg gyengén teljesítőnek számít Bulgária és Horvátország 16 és 12,5 százalékos értékkel. Míg Szlovákia a 2000-es évek sikertörténete volt (Györffy [2009]), a 2010-es években a régióhoz képest a teljesítménye romlott, és egyedülként jegyezz a 2010-es kiindulópontonál alacsonyabb értéket. Az egy főre jutó teljesítmény értékelésénél azonban érdemes figyelembe venni a népesség változását is. Mint a táblázatban látható, Szlovákia egyike annak a három országnak (Csehország és Szlovénia mellett), amely képes volt növelni a népességét az elmúlt évtizedben, míg a többi ország (különösen Litvánia és Lettország) csökkenő népesség mellett érte el felzárkózást az egy főre jutó GDP szerint.

Mi magyarázza ezeket a teljesítménybeli különbségeket? Miért tudtak stabilan felzárkózni egyes országok a régióban, és miért volt sokkal lassabb a felzárkózás másokban? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ kapjunk, érdemes először áttekinteni a közepes növekedés csapdájáról szóló irodalmat és legfontosabb tanulságait a régió számára.

A posztszocialista országok felzárkózási modellje és a közepes jövedelem csapdája

A rendszerváltást követően a kelet-közép-európai régió tőkehiánya és technológiai szükségletei magyarázzák meg, hogy miért a külföldi működőtőke-befektetésekre alapozó modernizáció és az exportorientált növekedés lett a gazdasági felzárkózás modellje. A örökölt magas adósság miatt Magyarország ebben a folyamatban élen járt,⁴ de a nemzeti kapitalizmusra vonatkozó elképzelések kudarcra után a szlovákok, csehek, lengyelek és szlovének is erre a pályára álltak rá (Csaba [2006] 145. o.). Ezt a modellt bátorította az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamata is – a felvételi eljárás során a privatizáció és a külföldi működőtőke-beáramlás elősegítése az értékelés fontos szempontjai voltak (Medve-Bálint [2014] 42. o.). Ennek a modellnek nem látszott alternatívája: azoknak az országoknak (például Romániának), amelyek az 1990-es években egy kevésbé fájdalmas átmenetre törekedtek, és nemzeti kézben tartották az állami vállalatokat, a 2000-es évekre szembe kellett nézniük ennek következményeivel: alacsony hatékonyságú termelés, korszerűtlen gazdaság szerkezet, gyenge exportteljesítmény, valamint a vállalati támogatások kényszere miatt kialakuló költségvetési hiány és infláció (Csaba [2006] 151–152. o.). A kudarc és az európai integrációs folyamat együttesen terelte a lemaradókat is a külföldi működőtőkére alapuló modernizációs pályára.

A 2000-es évek első évtizedének a végére elmondhatóvá vált, hogy

„a kelet-közép-európai országok elkülönültsége a régi tagállamoktól erősebb, mint az egymás közti különbségük” (Farkas [2018] 129. o.).

A közös jegyek az átmenet három kiinduló tényezőjére – „a tőke- és tudáshiányra, a gyöngye civil társadalomra és arra a hatásra, ami az EU-ból és a nemzetközi szervezetekből érte az új tagállamokat” (Farkas [2018] 130. o.) – adott válaszból álltak össze.

A fejlett technológiát a külföldi működőtőke által dominált szektorokban találjuk, amely számára előnyös a viszonylag olcsó, de képzett munkaerő alkalmazása, a piacszerzés lehetősége, illetve az EU szabályozási környezete (Jirasavetakul-Rahman [2018] 6. o.). A hazai gazdaság azonban jóval kevésbé termelékeny, mint a külföldiek által dominált szektorok, azaz különböző mértékben ugyan, de mindenütt jellemzővé vált a duális gazdasági szerkezet (Farkas [2018] 155. o.). A régióban a gazdasági szerkezet különbségeit elsősorban a szociális modellben és az állami újraelosztás mértékében találjuk meg – míg a balti országok, Románia és Szlovákia alacsony újraelosztási szintjével az angolszász neoliberais modellhez állnak közel, Magyarország, Csehország és Lengyelország – Bohle-Greskovits [2012] 23. o. értelmezésében – beágyazott neoliberais rezsimnek tekinthető. Egyedül

⁴ Észtország mellett, amely a szovjet múlttal való teljes szakítást tette nemzeti identitásának egyik alappillérvé, hagyta az oroszok által dominált ipari szektorok leépülését, és ösztönözte a külföldi (például a finn) működőtőke beáramlását (lásd Bohle-Greskovits [2012] 122–129. o.). Később bővebben is szó lesz Észtország tapasztalatairól.

Szlovénia hasonlít az északi jóléti modellhez, kiterjedt jóléti állammal és társadalmi konszenzusra építő döntéshozattal.

A 2010-es évekre azonban egyre világosabbá vált, hogy a rendszerváltás idején kialakított felzárkózási modell kifulladásban van. Ennek első komoly jele a 2008-ban kezdődő pénzügyi válságot követő időszakban volt – a korábbiakhoz képest a külföldi működőtőke-áramlás globálisan jelentősen visszaesett (*McKinsey Global Institute* [2016] 3–4. o.). A multinacionális vállalatok számára az elmúlt időszakban felértékelődött a képzett munkaerő jelentősége, ám az oktatásba való befektetések elmaradásával ilyen típusú munkaerőből hiány keletkezett, ami szintén hátráltatja a külföldi működőtőke-beáramlást (*Jirasvetakul-Rahman* [2018] 22. o.). A külföldi működőtőkére alapozott növekedés további korlátja az, ha egy ország tartósan az értékláncok alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységeire specializálódik, és az értéklánc alján, egyszerű összeszerelő üzemként működik (*Sass* [2017] 16. o.). Mind ezen túl pedig a külföldi működőtőke vonzására építő stratégia komoly korlátjává válhat az ipar 4.0 során megvalósuló újítások elterjedése:⁵ a robotok, a mesterséges intelligencia és a digitalizáció térnyerése egyre kevésbé teszi szükségessé a hatékonyságra és az olcsó munkaerőre alapozott működőtőke-beáramlást (*Szalavetz-Somosi* [2019], *UNCTAD* [2020] xiii. o.).

A külföldi technológiára és az olcsó munkaerőre alapozó növekedés korlátairól szól a közepes jövedelem csapdája (*middle income trap*) fogalma. A jelenséget először *Garrett* [2004] írta le, rámutatva arra, hogy az 1980-as és az 1990-es években az egy főre jutó jövedelem növekedése a közepes jövedelmű országokban alig fele volt a magas jövedelmű országok növekedésének, és nyolcada az alacsony jövedelmű országokénak. Ennek oka, hogy ezekben az országokban a bérek már nem olyan alacsonyak, hogy ez versenyelőnyt jelentsen számukra, míg innovációs teljesítményük még nem elég erős ahhoz, hogy a fejlett országokkal versenyezni tudjanak. A közepes jövedelem csapdájának fogalmát a fogalom megalkotói (*Gill-Kharas* [2007]) Kelet-Ázsia, a Közel-Kelet és Latin-Amerika fejlődési problémáinak magyarázatára alkalmasnak tartották. A csapdának két megjelenési formájára mutattak rá: az olcsó munkaerőre épülő, exportorientált növekedés erőltetése azután is, hogy a bérelőny elveszett, illetve az elstetett ugrás a tudásgazdaság felé – gyenge egyetemek, csekély emberi tőke, jogállamisági problémák mellett – a költségvetési források elpazarlásával.

Kezdetben a fogalmat csupán egy rögzített fejlettségi szint alatt alkalmazták – *Eichengreen és szerzőtársai* [2013] a 10-11 ezer és a 15-16 ezer dollár közötti egy főre jutó jövedelemnél talált ilyen típusú növekedési lassulást. A fogalom tudományos és sajtóbeli népszerűsége miatt azonban hamarosan jóval bővebb értelmezést kapott. Napjainkra már a célországokhoz való felzárkózás elmaradását jelenti, és így a kelet-közép-európai régióra is elkezdtek használni (*Pruchnik-Zowczak* [2017] 2. o.).⁶ Bár a pontos, számszerű definíció hiánya a fogalmat nehezen használhatóvá teszi az empirikus kutatásokhoz – hiszen definíciótól függően a világ országainak 60 százalékát (és

⁵ Erről a témáról összefoglalóan lásd *Kovács* [2017a], [2017b].

⁶ A magyar gazdaság helyzetére is többen alkalmazták már ezt az elemzési keretet, lásd például *Bod* [2015], illetve *MNB* [2018].

népességének háromnegyedét) is érintheti (uo. 13. o.) –, a közepes jövedelmű országok gazdaságpolitikájáról szóló gondolkodásban fontos szerepet játszik.

A közepes jövedelem csapdája fogalmának egyik fontos hozadéka a gazdaságpolitika számára, hogy felismerhetővé tette az olcsó munkaerőre épülő növekedés korlátait és az innováció jelentőségét. Ez a gondolat természetesen nem új, hiszen Porter [1990] már jóval korábban bemutatta a kompetitív fejlődés szakaszait: a tényezőorientált fejlődést követi a beruházásvezérelt szakasz, majd az innováció válik meghatározóvá. A különböző fejlettségi szinteken eltérő tényezők járulnak hozzá a versenyképességhez. A nemzetgazdaságok versenyképessége kapcsán az egyik legfrissebb megközelítést Aiginger [2018] nyújtja: a versenyképesség fejlődését négy különböző szakaszban mutatja be. A versenyképesség első szakasza jelenti a kizárólag költségalapú versenyképességet, amikor az alacsony órabérek jelentik a fő vonzerőt. A második szakasz a magas szintű oktatásra, a kutatásra és az innovációra alapoz. Mivel az írás a fejlett országok további lehetőségeinek feltárására született, a szerző azonosít harmadik és negyedik versenyképességi modellt is. Ezekben már megjelenik a teljes gazdaságra való hatás: a harmadik modellben a növekedési teljesítmény és a pénzügyi fenntarthatóság, míg a negyedikben a növekedésen túli, életminőségi szempontok is (például a környezeti fenntarthatóság, a munka–magánélet egyensúlya, illetve a boldogság szempontja). A különböző versenyképességi modelleket Aiginger a költségalapú (*low road*) és a minőségalapú (*high road*) versenyképesség fogalmaiban összegzi, amelyek jellemzőit a 2. táblázat tekinti át.

2. táblázat

A költségalapú és a minőségalapú versenyképességi modell jellemzői

	Költségalapú verseny (<i>low road</i>)	Minőségalapú verseny (<i>high road</i>)
Versenyelőny	alacsony költségek (bérek, energia, adók)	minőség, kifinomult termékek, termelékenység
A növekedés ösztönzői	támogatások, beáramló működőtőke	innováció, oktatás, klaszterek
Cél	költségelőny, rugalmas munkaerő	társadalmi fejlődés, környezeti minőség, bizalom
Eszközök	piacvédelem/leértékelés	üzleti környezet, vállalkozószellem, dialógus
Elérendő cél	GDP-növekedés, munkahelyek	életminőség

Forrás: Aiginger [2018] 106. o.

A közepes jövedelem csapdája tehát értelmezhető oly módon, hogy az alacsony költségekre építő növekedési modelltől egy ország mennyiben képes átállni a magas minőséget és innovációt előtérbe helyező növekedési modellre. A közepes jövedelem csapdájának megoldására számos gazdaságpolitikai ajánlás megfogalmazódott. Gill–Kharas [2015] összefoglalásában a fejlődés fő összetevői: a termelékenység növelése, a technológiai felzárkózás, a munkaerő képzettségének a javítása, valamint a társadalmi intézményrendszer erősítése. Utóbbi kapcsán a szerzők

kiemelik a demokratizációt, a korrupció visszaszorítását, a társadalmi kohézió erősítését és a kormányzati hatékonyság növelését. Mindezekén túl a tapasztalatok szerint fontosak a demográfiai folyamatok, különösen a tehetségek megtartása, a vállalkozószellem és a regionális integráció.

A felsorolásszerű receptek a döntéshozók számára lehetőséget adnak arra, hogy a javaslatok hosszú listájából tetszés szerint válogassanak a probléma leküzdése érdekében. A magyar versenyképességi stratégia (MNB [2019]) szerzői például 330 pontos javaslatcsomagot dolgoztak ki annak érdekében, hogy a közepes jövedelem csapdáján Magyarország sikeresen túllépjen, ám ezekből látványosan kimaradt a korrupció leküzdése, a jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklése (nem csupán regionális szinten), illetve a demokratikus viszonyok megerősítése. Ez a program csupán példa arra, hogy koherens elméleti megalapozás hiányában a közepes jövedelem csapdája elleni recept szinte bármi lehet.

A közepes jövedelem csapdájával foglalkozó legfrissebb irodalomban a csapda mélyebb, társadalmi és intézményi okai már nagyobb figyelmet kapnak, mint korábban. *Dollar* [2016] rámutat arra, hogy bár az intézmények valóban számítanak, és szoros összefüggés áll fenn az intézményi minőség és a fejlettségi szint között, a növekedés volatilitása messze nagyobb, mint az intézményeké. Ebből adódóan a kérdés nem az intézményi minőség szintje, hanem az, hogy adott fejlettségi szinthez képest milyen minőségűek az intézmények. Azaz gyors fejlődésre akkor van lehetőség, amikor a fejlettségi szinthez szükséges intézményi minőségénél jobbat sikerül kialakítani. Az intézmények fogalmához hozzátartoznak a politikai szabadság biztosítékai is – az innovációra alapozott növekedés már nehezen elképzelhető szabadság nélkül. *Aghion–Bircan* [2017] szintén erre a következtetésre jut: a technológiai élvonalhoz közeledve a demokrácia egyre lényegesebb, mivel megakadályozza a politikai szereplőket a schumpeteri teremtés és rombolás folyamatokba való beavatkozásban (14. o.).

Az intézmények jelentőségének felismerése a közepes jövedelem csapdájából való kilábalásban magával hozza az intézmények fejlesztésének a kérdését és a politika jelentőségét. *Doner–Schneider* [2016] arra mutat rá, hogy míg a közepes jövedelem csapdájának megoldásához az intézményi környezet javítására lenne szükség, a korábbi fejlődési szakasz gazdasági modelljének szereplői nem érdekeltek ezekben az intézményi változásokban. A szükséges magas minőségű oktatás és a kutatás-fejlesztés rendszerének javítása jóval bonyolultabb politikát igényel, mint adókedvezményt nyújtani egy alacsony bérekért odatelepülő multinacionális vállalatnak. A gazdaság dualitása jelentős egyenlőtlenségeket teremt a rendszerben, és ez megnehezíti az együttműködést egy közös cél érdekében. A rendszer hasznélvezői, az olcsó munkaerő alkalmazói, illetve a járadék vadász politikai vezetés nem is érdekeltek a változásokban. Ilyen környezetben a fejlődési csapda és az intézményi csapda egymást erősíti. A dupla csapdának nevezett jelenséget támasztja alá *Kar és szerzőtársai* [2019] kvantitatív elemzése is.

A közepes jövedelem csapdájának ismeretében az EU11-országok felzárkózási pályájának megítélésében nem hagyatkozhatunk egyszerűen a felzárkózás mértékére, hanem fontos megvizsgálni azt is, hogy mennyiben sikerült leküzdeni

a közepes jövedelmi csapda jellemzőit. Az elméleti áttekintés alapján megállapíthatjuk, hogy a felzárkózás számai mögött eltérő fejlődési pályák jelenhetnek meg. Az intézményi környezet fejlődése elengedhetetlen a társadalmi fejlődést szolgáló versenyképesség létrehozásához. A következő részben azt vizsgáljuk, hogy a régió országai ezen a téren hogyan teljesítenek.

Versenyképességi pályák az EU11-ben

Az elméleti áttekintés alapján a releváns mutatók tanulmányozásával immár elkülöníthetjük az EU11 országainak eltérő fejlődési pályáját. Feltételezhetjük, hogy a pályát elsősorban az intézmények változása szabja meg: azokban az országokban várható a minőség alapú verseny jellemzőinek a megszilárdítása, ahol az intézmények fejlődését figyelhetjük meg – az intézmények stagnálása vagy romlása elsősorban a költség alapú verseny stratégiáját jelzi előre.

Az intézmények alakulása

Az intézmények jelentősége a gazdasági fejlődésben hagyományosan a tulajdonjog védelméhez és a szerződések kikényszerítéséhez kapcsolódik (*North* [1990]). Az államnak ezekkel kapcsolatosan két, egymással összekapcsolódó problémára kell megoldást találnia (*Dam* [2006] 71–78. o.): 1. amint a két szereplő közötti tranzakció időben és térben elválik egymástól, növekszik a visszaélés lehetősége, és szükségessé válik egy harmadik fél, amely a szerződéseket kikényszeríti; 2. a szerződések kikényszerítésére képes szereplő hatalmával visszaélve veszélyeztetheti a tulajdonjogot, azaz valamilyen módon az államot korlátozni szükséges.

A két probléma megoldásában kiemelt szerepe van a jogállamiságnak, amelynek történetileg három fő jellemzője, hogy 1. a törvények mindenkire egyaránt vonatkoznak, azaz az állam képviselőit is kötik; 2. a törvények nyilvánosak, stabilak, előretekintők, világosak és általánosan érvényesek; 3. a törvények kikényszerítését független és pártatlan bíróságok biztosítják (*Tamahana* [2004] 114–126. o.). Az európai hagyományban a második világháború és a holokauszt óta mindezt kiegészíti az alapvető emberi és polgári jogok védelme (*Jakab* [2014] 223–225. o.).

A jogállamiság mérésére számos index van használatban.⁷ Ezek közül az egyik leggyakrabban használt és a legtöbb országot (215) felölelő kutatás a Világbank *Worldwide Governance Indicators* projektje, amelyben a kormányzás hat indikátorából (politikai részvétel és elszámoltathatóság, politikai stabilitás és az erőszak hiánya, a kormányzat hatékonysága, a szabályozás minősége, jogállam, a korrupció ellenőrzése) az egyik a jogállam. A fogalmat a következőképpen határozzák meg: az állampolgárok bíznak a szabályokban, és követik azokat,

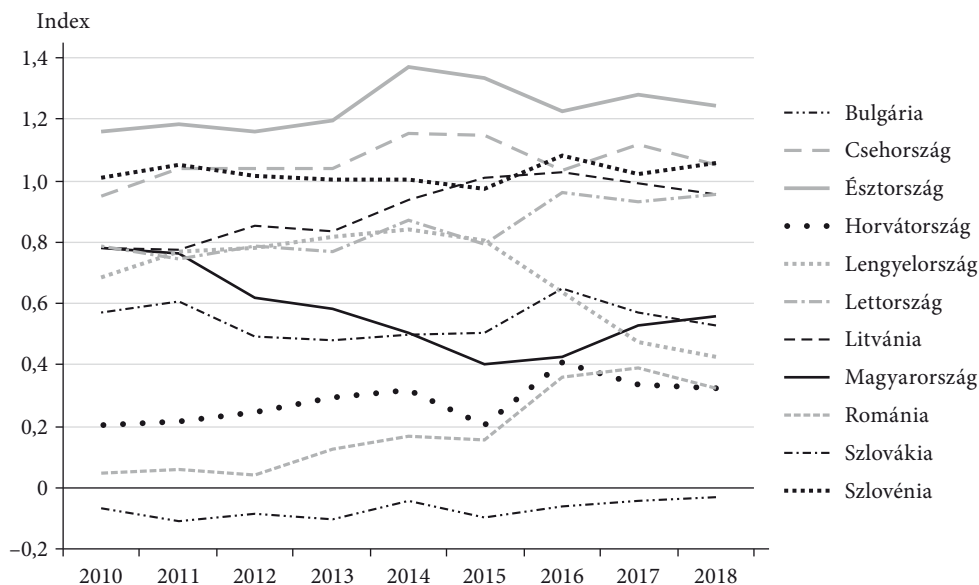
⁷ Ezek részletes áttekintéséről lásd *Jakab–Lőrincz* [2016].

„különös tekintettel a szerződések kikényszerítésének minőségére, a tulajdonjogokra, a rendőrségre és a bíróságokra, valamint a bűncselekmények és az erőszak valószínűségére”.⁸

Az index 22 adatforrás 77 indikátorát összegzi. A 3. ábra a jogállamiság alakulásáról ad képet az EU11-országokban.

3. ábra

A jogállamiság alakulása az EU11-országokban, 2010–2018

Megjegyzés: az ábrán a jogállamiság mértékének a becslését láthatjuk, amely -2,5 és 2,5 közötti értéket vehet fel, és egy relatív értéket jelenít meg a 215 ország egymáshoz való viszonyításában.

Forrás: saját szerkesztés a www.govindicators.org felület adatai alapján.

A 3. ábrán jól látható, hogy jogállamiság szempontjából 2010-ben az EU11-országok három csoportot alkottak: a déli országok (Bulgária, Románia és Horvátország) voltak a leginkább lemaradva, az élbolyban volt Észtország, Csehország és Szlovénia, míg a középmezőnyt Lettország, Litvánia, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia alkotta. Közel egy évtizeddel később a középmezőny kettévált: Lettország és Litvánia felzárkózott az élenjárókhöz, míg Magyarország, Lengyelország és Szlovákia rontott, és egy csoportba került a javuló Romániával. Bulgária messze lemaradt a régióban, és intézményrendszere az évtized során alacsony szinten stagnált.

Az állam korlátozását nem csupán a jogállam révén mérhetjük. Az állami újraelosztás mértéke szintén korlátozza az állam autonómiáját. A nagyobb újraelosztás esetében a kormány forrása lehet a nagyobb korrupciónak és a hatalommal

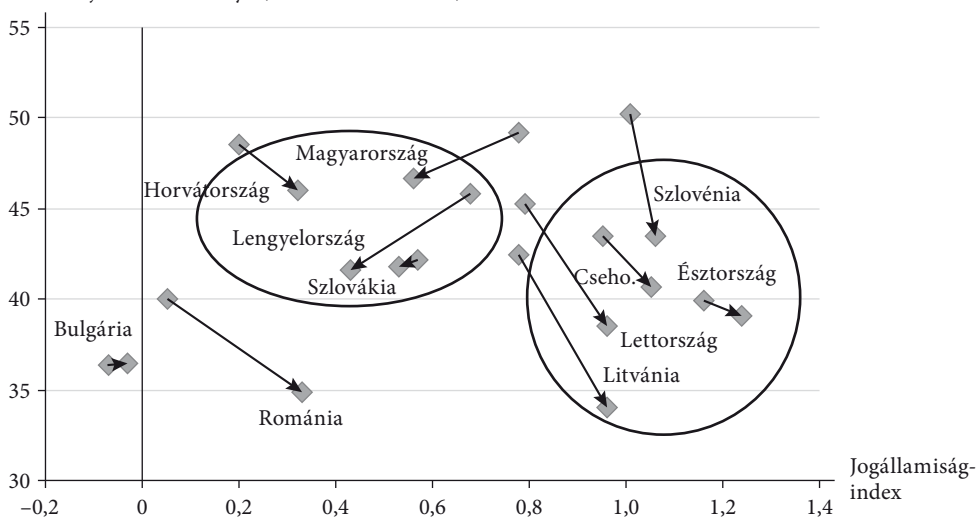
⁸ A jogállamiság mutatójának leírását lásd a Worldwide Governance Indicators honlapján: www.govindicators.org.

való visszaélésnek, bár nem kizárt az sem, hogy a jó minőségű szolgáltatások növelik a társadalmi kohéziót, és nagyobb bizalmat eredményeznek. Emiatt lényeges, hogy az állami újraelosztás mértékét és az intézmények minőségét együtt vizsgáljuk.⁹ A nyugat-európainál gyengébb intézményrendszer ebből a szempontból vizsgálva kisebb újraelosztást feltételez, mint az Európai Unió átlagában. A 4. ábra egyszerre mutatja be, hogyan változott a jogállamiság és az állami újraelosztás mértéke 2010 és 2018 között.

4. ábra

A jogállamiság és az állami újraelosztás változása az EU11-országokban, 2010–2018

Állami újraelosztás aránya (a GDP százalékában)

Megjegyzés: az ábrán a nyilak kiindulópontján levő négyzetek a 2010-es jogállamiság–állami újraelosztás kombinációt mutatják, a nyilak végén pedig a 2018-as kombináció található.

Forrás: 3. ábra (jogállamiság) és <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tec00023/default/table?lang=en>. (az állami újraelosztás mértéke).

A 4. ábrán látható, hogy az elmúlt évtizedben szinte minden régiós országban csökkent az állami újraelosztás aránya. A magasabb intézményi minőséggel jellemezhető országokban mindenütt magasabb a jogállam szintje, mint 2010-ben volt, és mindegyikben 45 százalék alá csökkent az állami újraelosztás, a három balti állam pedig 40 százalék alá került. Ezekkel az országokkal szemben áll Horvátország, Szlovákia, Magyarország és Lengyelország, ahol bár szintén csökkent az állam mérete, átlagosan nagyobb, mint az első csoportban. Ebben a csoportban az állam jóval kevésbé korlátozott, mint a vezető országoknál. Románia kívül áll mindkét csoporton – jogállamiságban a másodikhoz, az újraelosztási szint és a változások iránya alapján pedig az elsőhöz áll közel.

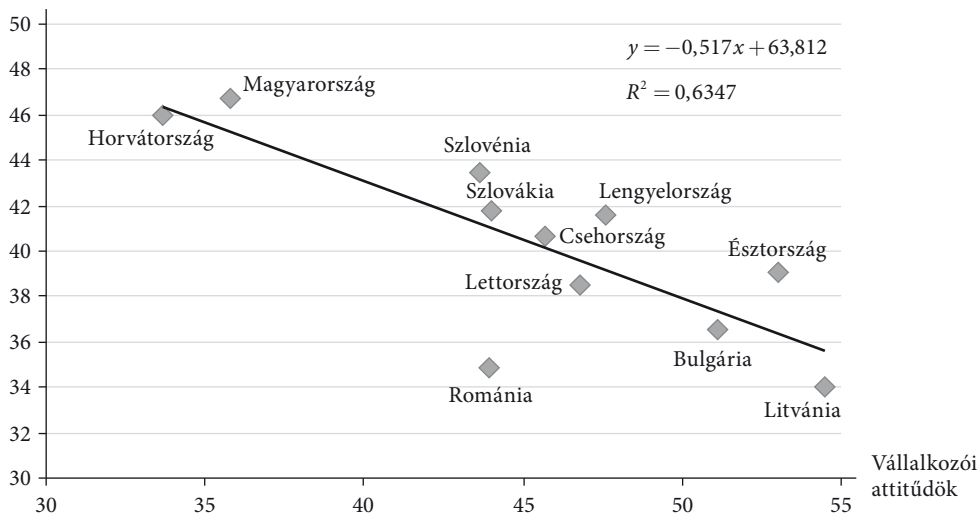
⁹ Ennek fontosságára Fukuyama [2004] hívta fel a figyelmet.

Az intézményrendszer minősége erőteljesen befolyásolja a vállalkozószellem kialakulását (*Ács és szerzőtársai* [2018]), ami az előzőkben bemutatott szakirodalom alapján a közepes jövedelmi csapda megoldásának egyik kritikus tényezője. Az EU-11-országokban szoros korreláció látható a vállalkozószellem és az állami újraelosztás mértéke között. Ezt a korrelációt mutatja be a régióban az 5. ábra, amelyen jól látható, hogy azokban az országokban legerőteljesebb a vállalkozószellem, ahol alacsony az állami újraelosztás aránya – a legmagasabb pontszáma Litvániának van, amely az elmúlt évtizedben a legdinamikusabban zárkózott fel az EU átlagához.

5. ábra

Az állami újraelosztás és a vállalkozószellem az EU11-országokban, 2019

Állami kiadás a GDP százalékában

Forrás: Schwab [2019] (vállalkozói attitűdök), 4. ábra (állami újraelosztás).

Az intézményrendszer és az állami újraelosztás a vállalkozói környezet mellett más mechanizmusokon keresztül is befolyásolja a versenyképesség feltételeit. Ezek közül a közepes jövedelmi csapda kapcsán a legfontosabbnak az innováció és az oktatás minősége tekinthető.

Innováció és az oktatás minősége

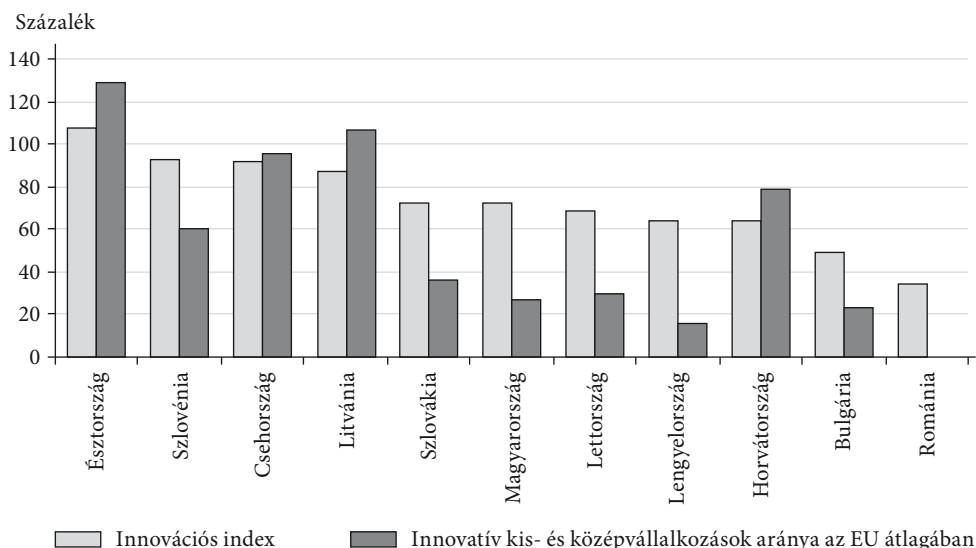
A termelékenység alakulásában meghatározó szerepet játszik az innováció és az oktatás. 2010 és 2020 között a régióban nem történt jelentős változás abban, hogy a régió országai kevésbé innovatívak, mint a régi tagállamok. Az európai innovációs eredménytábla (*European Innovation Scoreboard, EIS*) jelentései¹⁰ szerint

¹⁰ A jelentések és az éves adatok elérhetők: https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en.

egyedül Észtország tartozott 2010-ben és 2020-ban is a második csoportba, az erős innovátorok közé, többek között Németország és Franciaország társaságában. Az ország kiemelkedően teljesít a kis- és középvállalkozások innovációs képessége, a vállalkozásbarát környezet az életen át tartó tanulás, illetve az egyetemi oktatás területén.¹¹ A szerény innovátorok közé sorolták Romániát és Bulgáriát, amelyek szinte minden mutatóban az EU-átlag 50 százaléka alatt teljesítenek. A többi régiós ország a mérsékelt innovátorok közé tartozik, az EU-átlag 50 és 100 százaléka között teljesítenek. A közepes jövedelmi csapda szempontjából a hazai kis- és középvállalkozások innovációs teljesítményének van kiemelkedő jelentősége. A 6. ábra az EU11-országok innovációs indexét és az innovatív kis- és középvállalkozások arányát mutatja be. Az ábrán jól látszik, hogy Észtország és Litvánia kivételével az innovatív kis- és középvállalkozások aránya mindenütt elmarad az EU átlagától, hat országban (Szlovákia, Magyarország, Lettország, Lengyelország, Bulgária és Románia) az EU-átlag 40 százaléka alatt van.

6. ábra

Az EU11-országok innovációs indexe és az innovatív kis- és középvállalkozások aránya az EU átlagában, 2019

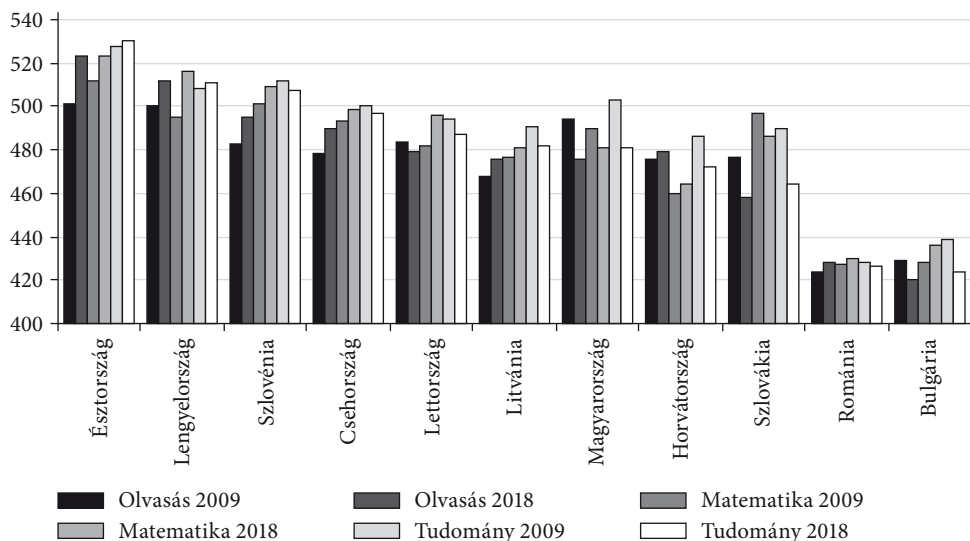
Forrás: saját szerkesztés a European Innovation Scoreboard interaktív felület (https://interactivetool.eu/EIS/EIS_2.html#) adatai alapján.

Az innovációs környezeten, a minőségen és a termelékenységen alapuló növekedési modell alapvető feltétele a magas színvonalú oktatás, amiről az OECD által végzett nemzetközi PISA-felmérések alapján alkothatunk képet. A 7. ábrán a régiós országok 2009. és 2018. évi PISA-eredményeit láthatjuk.

¹¹ A részletes mutatók interaktív ábrák segítségével elérhetők: https://interactivetool.eu/EIS/EIS_2.html#b.

7. ábra

A PISA-felmérések eredményei az EU11-országokban, 2009 és 2018

Forrás: OECD [2010], [2019].

A legmagasabb pontszámokat 2010-ben Észtország érte el, amely az elmúlt évtizedben még növelte is a teljesítményét. Szintén látványos Lengyelország eredménye, amely Észtországhoz hasonlóan minden területen javított az elmúlt évtizedben. Ezzel szemben stagnálást látunk Románia és Bulgária esetén, míg minden területen visszaesést Szlovákiában és Magyarországon. A többi országban javulás és romlás egyaránt megfigyelhető.

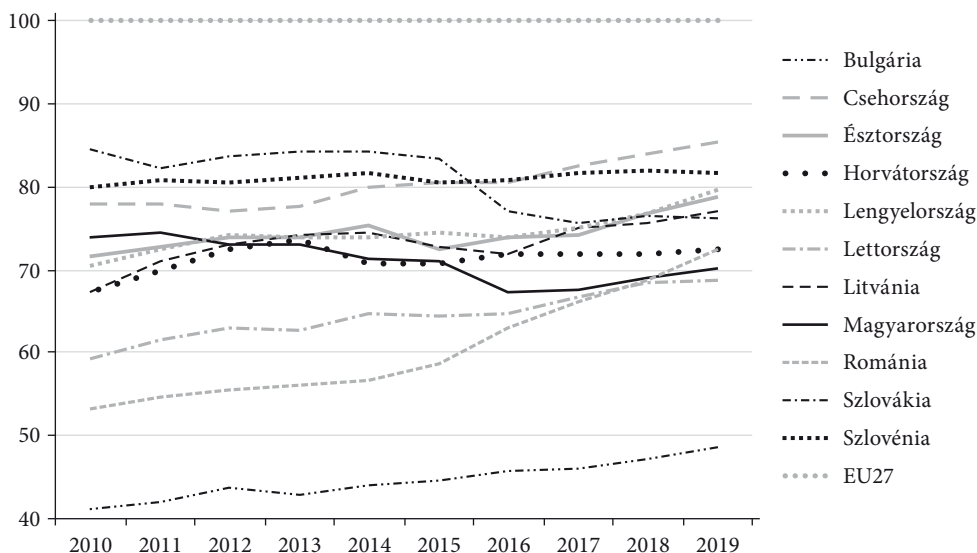
A bérek és a termelékenység alakulása

Az innovációs képesség és a magas színvonalú oktatás hozzájárul a termelékenység növekedéséhez, ami hosszabb távon meghatározza a bérszínvonalat. A termelékenység alakulása képet adhat számunkra arról, hogyan alakultak a fenntartható fejlődés követelményei az elmúlt évtizedben. Ezt mutatja be a 8. ábra. Jól látható, hogy az EU27 átlagát termelékenységben még egyik országnak sem sikerült megközelíteni. A legközelebb Csehország áll, amely az elmúlt évtizedben stabilan zárkózott fel. Szintén gyorsan zárkózik fel az első csoportból a három balti állam, illetve Románia is. Utóbbi termelékenységben az elmúlt évtizedben hagyta Magyarországot, amely Szlovákiával együtt nem felzárkózott, hanem lemaradt az EU27 átlagától. Gyengülő intézményrendszer mellett egyedül Lengyelországban volt megfigyelhető dinamikus növekedés a termelékenységben, amely majdnem utolérte Szlovéniát.

A termelékenység szoros összefüggést mutat a bérek színvonalával. Ezt igazolja a 9. ábra, amely bemutatja a munkatermelékenység és az euróban mért órabér kapcsolatát 2019-ben.

8. ábra

A munkaerő termelékenységének alakulása az EU27 átlagához képest az EU11-országokban, 2010–2019

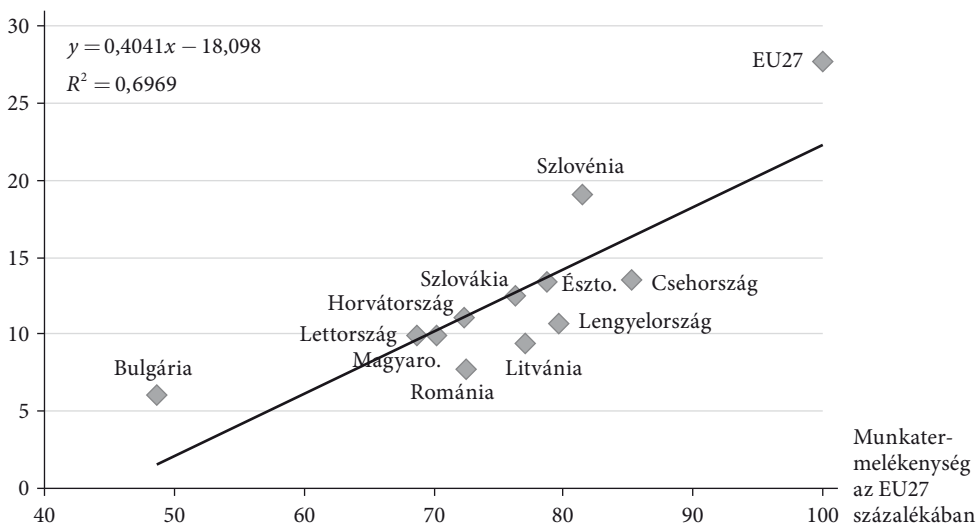
Megjegyzés: a mutató a munkaerő óránkénti termelékenységét jelzi az EU27 átlagában.

Adatok: Eurostat (<https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tesem160/default/table?lang=en>).

9. ábra

Órabérek és munkatermelékenység az EU11-országokban, 2019

Órabér (euró)

Forrás: 8. ábra (munkatermelékenység), https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lc_lci_lev&lang=en (órabérek).

A munkatermelékenység és az órabérek között szoros kapcsolat van, de ez a kapcsolat nem tökéletes. Míg Szlovénia és Bulgária jóval a trendvonal felett, Csehország, Lengyelország, Litvánia és Románia bőven a trendvonal alatt helyezkedik el. Náluk a termelékenység növekedését még nem követte a bérek hasonló szintű növekedése, amely feltehetően az egyik fontos eleme a dinamikus felzárkózásuknak.

A növekedés pénzügyi feltételei

Bár hosszú távon a növekedés meghatározója a termelékenység bővülése, rövid távon a monetáris feltételek lazulása hozzájárulhat a gazdasági ciklus élénküléséhez, ezért megkerülhetetlen a növekedési teljesítmény vizsgálatában. A beáramló többletforrások, az alacsony kamatok mellett könnyen elérhető hitelek beruházásokhoz és növekvő kereslethez vezetnek, amelyek rövid távon hozzájárulhatnak a növekedéshez. A növekedést rövid távon szintén segítheti a gyenge valutaárfolyam, hiszen ez azt jelenti, hogy a hazai termékek külföldön olcsóbbak, és ez költségelőnyt jelent a versenyben. Hosszabb távon azonban a pénzügyi feltételek és a növekedés közötti kapcsolat már jóval árnyaltabb. A könnyen elérhető források olyan beruházásokat is finanszírozhatnak, amelyek csupán a gazdasági ciklus felívelő szakaszában nyereségesek. Szintén veszélyes lehet a különféle eszközár-buborékok kialakulása például a tőzsdén vagy az ingatlanpiacon, amelyek szigorodó monetáris feltételek esetén kipukkadnak. Ez a folyamat komoly pénzügyi és gazdasági válsághoz vezethet.¹² Az alulértékelt árfolyam sem feltétlen jelent tartós megoldást a versenyképességre, hiszen a folyamatos leértékelésnek inflatorikus hatása lehet, míg az alulértékelt árfolyam révén fenntartott versenyképesség kevésbé ösztönöz termelékenységnövelésre és innovációra.¹³

A növekedés pénzügyi feltételeiről nyújt részleges képet a 10. ábra, amely két mutatót vizsgál egyszerre: a nettó EU-transzferek mértékét a nemzeti össztermék (GNI) százalékában és a nemzeti valuta értékváltozását, amelyet az AMECO adatbázis vásárlóerő-egységben (PPS) mér.

Az ábra azt mutatja be, hogy a régióban jelentős eltérések voltak a növekedés pénzügyi feltételeiben. Az élenjárók közül Szlovénia és Csehország értékálló pénzzel és 2 százalék alatti EU-transzfer révén fejlődött. A balti országok komolyabb, 3 és 4 százalék közötti EU-transzferben részesültek, Észtországban és Lettországban csökkent a pénz vásárlóereje, azaz euró mellett is tapasztalható volt infláció. Bulgária hozzájuk hasonló értékeket mutat. Horvátországban a nemzeti valuta a vizsgált országok közül egyedüliként erősödött az elmúlt évtizedben. Lengyelország és Szlovákia a középmezőnyben helyezkedik el mind az EU-transzfereket, mind az árfolyamváltozásokat tekintve. A leglazább monetáris feltételek Romániában és

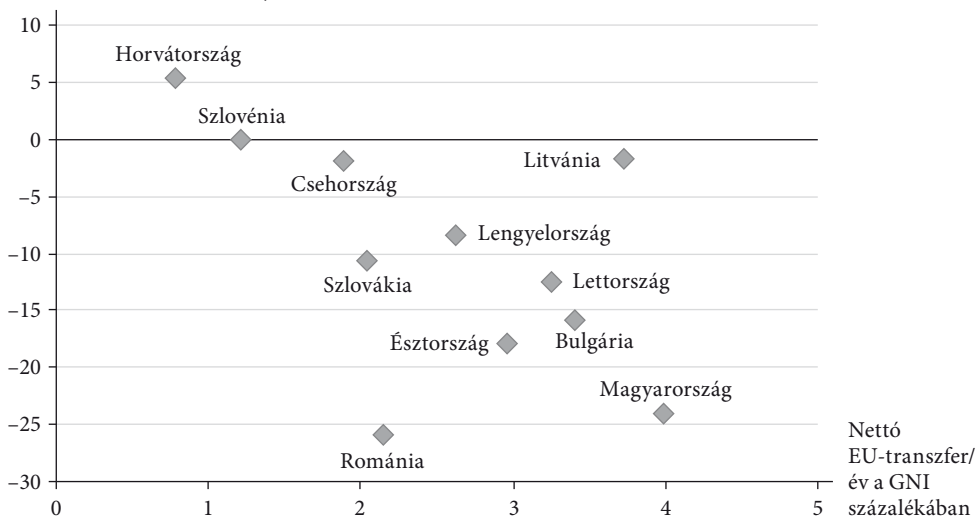
¹² A laza monetáris feltételek a pénzügyi válságok irodalmában a válságok kialakulásának első szakasza (lásd például Fisher [1933], Kindleberger [1978] és Shiller [2000]).

¹³ Eichengreen [2007] áttekintésében az árfolyam stabilitása fontosabb szerepet játszik, mint az árfolyam szintje, míg Rodrik [2008] amellet érvel, hogy az alulértékelt árfolyam szegény országok esetében valóban serkenti a növekedést, de ahogy fejlődik egy ország, ez a hatás eltűnik.

10. ábra

EU-transzferek és árfolyamváltozás az EU11-országokban, 2010–2019

A nemzeti valuta vásárlóerejének változása, 2010–2019

Megjegyzés: a nemzeti valuta vásárlóereje: nemzeti valuta/vásárlóerő-egység, 2010/2019.

Forrás: AMECO-adatok és az EU költségvetési adatai (https://ec.europa.eu/budget/graphs/revenue_expenditure.html) alapján saját számítás.

Magyarországon érzékelhetők – mindkettőben 25 százalékkal csökkent a valuta vásárlóereje, és mindkét ország jelentős EU-transzferekben részesült: a GNI arányában Románia évi 2 százalékban, Magyarország 3,99 százalékban, ez utóbbi volt a régióban a legmagasabb érték.

Mint látható, a növekedés pénzügyi feltételei nem mutatnak szoros összefüggést a növekedési teljesítmény mértékével. Az azonban elmondható, hogy a lazább pénzügyi feltételek egy ideig elfedhetik a termelékenység romlását, és így rövid távon helyettesíthetik az intézmények fejlődését. A legjobb teljesítményt pedig ott láthatjuk, ahol az intézményi és a pénzügyi feltételek egyaránt hozzájárulnak a növekedéshez. Erre példa Észtország. Észtországgal a későbbiekben részletesebben is foglalkozunk.

Az eltérő növekedési stratégiák és az életminőség

Az előzők alapján elmondható, hogy a régió országainak növekedési teljesítménye eltérő stratégiák következményeként alakult ki. A legjobban azok az országok teljesítettek, ahol a megfelelő intézmények, a tudásgazdaságot megalapozó szakpolitika és a kedvező pénzügyi feltételek járulhattak hozzá a növekedéshez. Ilyen teljesítményt nyújtott Csehország, Szlovénia, Észtország és Litvánia: sikeresen törtek ki a közepes jövedelem csapdájából, és gazdasági stratégiájukat termelékenységre és minőségre alapozták. Szintén fejlődtek, de kisebb ütemben azok az országok, ahol gyengék vagy nem javulnak az intézmények – ezekben a költségalapú versenyképesség

jellemző. Idetartozik például Magyarország és Románia. Fejlődésükhöz azonban elengedhetetlennek bizonyultak a beáramló pénzügyi források és a leértékelés lehetősége, ami mindenképpen korlátot állít további fejlődésük elé. Jóval gyengébb teljesítményt nyújtottak azok az országok, amelyekben az intézmények, az oktatás, valamint a pénzügyi feltételek kedvezőtlenül alakultak. Ebbe a csoportba tartozik Horvátország, Bulgária, Szlovákia.

A növekedés azonban nem a gazdasági tevékenység végső célja. Ennél a lakosság számára sokkal fontosabb az életszínvonal kérdése. Ezt fejezi ki az ENSZ emberifejlődés-indexe (*Human Development Index, HDI*), amely a várható élettartam, az iskolázottság és a jövedelem együttes értékelését nyújtja. A 3. táblázat ennek a változását mutatja be az általunk vizsgált 11 országban.

3. táblázat

Az EU11-országok pozíciója a globális rangsorban az emberi fejlődés indexe (HDI) alapján, 2010, 2018

Ország	2010	2018	Δ
Bulgária	58.	52.	+6
Csehország	28.	26.	+2
Észtország	34.	30.	+4
Horvátország	51.	46.	+5
Lengyelország	41.	32.	+9
Lettország	48.	39.	+9
Litvánia	44.	34.	+12
Magyarország	36.	43.	-7
Románia	50.	52.	-2
Szlovákia	31.	36.	-5
Szlovénia	29.	24.	+5

Forrás: UNDP [2010], [2019].

A 3. táblázatban látható, hogy a 11 országból nyolc esetben a HDI-rangsorban elfoglalt helyezésük javult – a régió legjobb teljesítő országai közül három már a világ legjobb 30 országa között van (Szlovénia, Csehország, Észtország). Szintén sokat javult és a legjobb 40 közé került Lengyelország, Litvánia és Lettország. Szlovákia is ebbe a csoportba tartozik, a 36. helyen, ám azon három ország egyike, amely a HDI-rangsorban hátrébb szorult, a 2010-es 31. helyről a 36. helyre. A legtöbbet Magyarország rontott a 2010-es évtizedben, a 36. helyről esett a 43. helyre. Kiváló növekedési teljesítménye ellenére Románia is rontott.

Összességében jól látszik, hogy az intézményi fejlődést és a minőséget előtérbe helyező versenyképesség nem csupán jobb növekedési teljesítménnyel, hanem jobb életminőséggel is együtt jár. Ez alól az összefüggés alól csupán Lengyelország tűnik kivételnek, ahol a jogállamisági mutató romlása ellenére jelentős növekedési teljesítmény és fejlődés érzékelhető az emberi fejlődés indexében. Ennek magyarázata

feltehetően azokban az oktatási reformokban található, amelyek még 1999-ben indultak meg, és hozzájárultak a kiváló teljesítményhez.¹⁴

A számok mögötti fejlesztési stratégiák és fejlődési pályák azonban további kérdéseket vetnek fel arról, hogy milyen folyamatok állnak az intézményrendszer és a versenyképességi stratégia összefüggése mögött. A következőkben Észtország és Magyarország fejlődési pályáját hasonlítjuk össze, ami jól illusztrálja a konvergencia két eltérő modelljét.

Az eltérő fejlődési pályák intézményi háttere Észtországban és Magyarországon

Észtország és Magyarország összehasonlítását két tényező indokolja: a vizsgált időszak elején mindkét ország nagyjából hasonló fejlettségi szinten állt, és a megelőző időszakban a külföldi működőtőke alapozta meg a fejlődésüket. E stratégia mellett az elsők között köteleződtek el az 1990-es évek legelején. Az állam szerepével kapcsolatban azonban a kezdetektől eltérő úton járt a két ország, és ennek következményei jól láthatók a 2010 utáni időszak fejleményeiben. A két eset elemzése révén megérthetjük, hogyan függ össze az intézményrendszer és a közepes jövedelem csapdájából történő kilábalás.

Az észti és a magyar átmenet eltérései

Észtországban a Szovjetunióból való kiszakadást követően a kialakuló új észti identitás alapvető elemévé vált a szovjet múlttal való teljes szakítás és a nyugati világhoz való csatlakozás. Szigorú neoliberais gazdaságpolitikát követtek, amelynek elemei az egykulcsos adó, az árfolyamtábla, a kiegyensúlyozott költségvetés kialakítása és a gyors, külföldieknek történő privatizáció volt. Utóbbit az ottani orosz kisebbség jelentős tulajdonszerzésétől való félelem indokolta. Az orosz lakosság aránya 40 százalékos volt, amit az új észti állam potenciális veszélyforrásnak tekintett, és sokáig állampolgárságot sem volt hajlandó adni az orosz lakosoknak, helyzetük csupán az EU-csatlakozási folyamat során rendeződött (*Bohle–Greskovits* [2012] 100. o.). Az orosz nemzetiségűek kizárása a politikai folyamatból jelentősen csökkentette a reformok politikai akadályait.

Az átmenet során a fiatal észti vezetők kihasználták az új állam által nyújtott kivételes lehetőséget arra, hogy egy nyugati típusú rendszert építsenek. Mart Laar 1992-ben, 32 évesen lett miniszterelnök, és a piacgazdaság eltökélt híveként vitte végbe a radikális reformokat. Meggyőződése volt, hogy ezek alapvető feltétele a múlttal való teljes szakítás, amelybe beletartozik a struktúráktól és a régi nomenklatúrától

¹⁴ A reformok lényege egyrészt a képzési szerkezet átalakítása és az általános jellegű képzés egy évvel való meghosszabbítása, a készségfejlesztés előtérbe helyezése, illetve a rendszeres külső teljesítmény-mérés mellett az oktatási autonómia növelése (bővebben lásd *Wiśniewski–Zahorska* [2020]).

való megszabadulás is (*Laar* [2007] 3. o.). A reformokban olyan nyugati, a korlátozott állam mellett elkötelezett, konzervatív agytrösztök segítettek, mint például a Heritage Foundation. A makrogazdasági stabilizációt és a kereskedelmi liberalizációt követően a tulajdon biztonságának kialakítása és a jogállam kiépítése került sorra. Utóbbiak elengedhetetlenek a külföldi működőtőke vonzásához, ami a gazdaságstratégia alapvető eleme volt. A reformok során megjelent a korrupció elleni harc is, ám ehhez nem alakítottak ki önálló intézményt – a megoldást a radikális piaci reformokban, a bíróságok és a civil társadalom megerősítésében és a szovjet múltához kötődő személyektől való megszabadulásban látták. Az utóbbi törekvés megvalósításának egyik legelső lépése egy új bírósági rendszer létrehozása volt 1992-ben, amely során az összes bírót lecserélték.¹⁵ Emellett *Laar* [2007] szerint minden piaci reform, amely átlátható és világos szabályozást eredményez, csökkenti az állami beavatkozás lehetőségeit, és visszaszorítja a korrupció lehetőségét is (7. o.).

Az észttel szemben jól ismert a magyar átmenet konszenzuálisabb jellege, amelynek során nem történt éles szakítás a múlttal. A Kádár-korszak még 30 évvel az átmenet után is a 20. századi magyar történelem legnépszerűbb időszaka, különösen azok között, akik felnőttek voltak abban az időszakban (*Szabó–Gerő* [2019] 66. o.). A rendszerváltás már jóval az első szabad választások előtt megkezdődött, amelynek következményeként a másutt szükséges makrogazdasági sokkterápiára – az egyszerre történő stabilizációra és liberalizációra – nem volt szükség (*Csaba* [1995] 195. o.). Mindez nem jelentette a reformok hiányát, hiszen a puha költségvetési korlát felszámolása a szigorú csődtörvény révén egyfajta mikroökonómiai sokkterápiát jelentett (uo. 192–194. o.). Az örökölt adósság miatt a külföldieknek történő privatizáció is hozzájárult ahhoz, hogy az 1990-es években Észtszaggal együtt Magyarország a reformok élvonalában volt. A múlttal való folytonosságot a jóléti állam képviselte, amelynek megőrzése társadalmi elvárás volt, különösen a transzformációs visszaesés és a növekvő munkanélküliség időszakában (*Bohle–Greskovits* [2012] 154. o.).

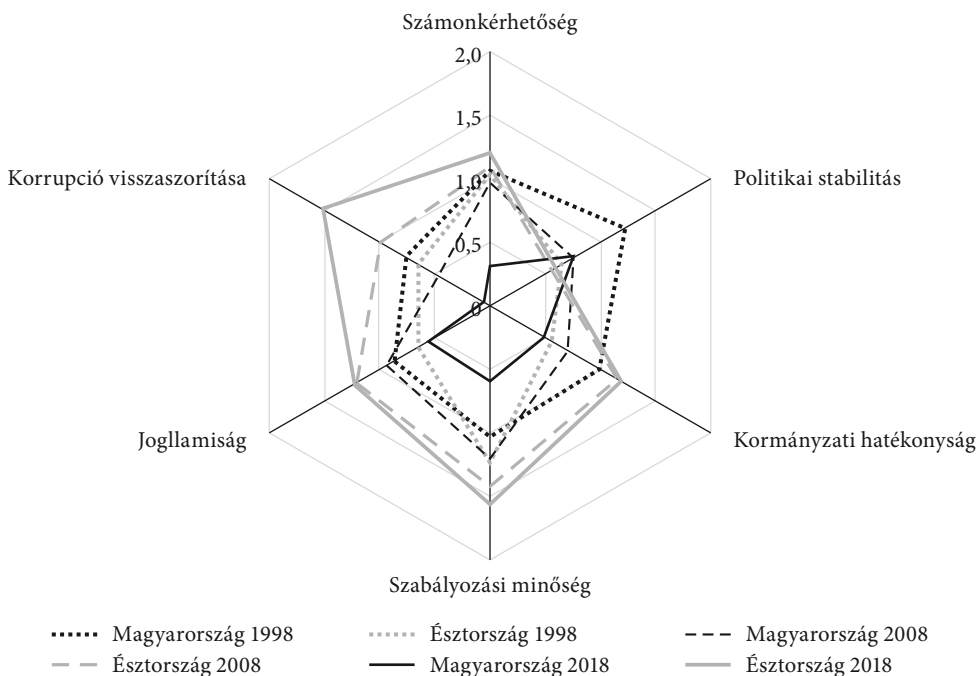
Intézményi fejlődés

Az eltérő stratégiák az átmenet kezdetében nem okoztak jelentős különbségeket az intézményfejlődés területén. Az EU-csatlakozási folyamat során mindkét országban végbementek az olyan típusú intézményi reformok, amelyek a kormányzási minőség stabil javulásához vezettek. Ez a folyamat Magyarországon azonban a csatlakozást követően visszafordult, míg Észtszágban folytatódott. A *11. ábra* a Világbank kormányzati indikátorai alapján mutatja be a változásokat. A kormányzás minőségét a különböző dimenziók által közrefogott terület nagysága révén lehet legkönnyebben megítélni – 2018-ra ebben a tekintetben a két ország között hatalmas különbség alakult ki.

¹⁵ *Kalnins* [2017] átfogó áttekintést nyújt azokról a lépésekről, amelyek biztosították a régi nomenklatúrától való megszabadulást (105–110. o.).

11. ábra

Kormányzati minőség Észtországban és Magyarországon, 1998, 2008, 2018

Forrás: World Governance Indicators (<http://govindicators.org>).

Észtországban a piaczgazdasági átmenet a közigazgatásban is a piaci megoldások terjedését jelentette. A kinevezéseket versenyvizsgához kötötték, és hátránynak számított a szovjet rendszer idején viselt hivatal. Ennek köszönhetően jellemzően fiatal szakembereket neveztek ki, az ő gondolkodásukat már nem formálta a szovjet rendszer (Kalnins [2017] 112–113. o.). A közigazgatásban az új közigazgatás irányzatát honosították meg, amely széles körű decentralizációt eredményezett az államigazgatásban – a szovjet múlt örökségeként minden típusú centralizáció iránt élénk bizalmatlanságot tanúsítanak (Sarapuu–Saarniit [2020] 323. o.).

Az intézményi reformok leglátványosabb eleme Észtországban az E-Estonia program, mely egyszerre szolgálja az átláthatóságot, a hatékonyságot és a gazdaságban a tranzakciós költségek csökkentését. 2002 óta minden állampolgárnak van digitális személyi azonosítója és aláírása, amelynek segítségével szinte mindent – a házasság, válás és ingatlaneladás kivételével – el tud *online* intézni az adófizetéstől a szavazásig.¹⁶ Vassil [2015] becslései szerint, ha csupán 5 perc időmegtakarítással számolunk minden interakció során, akkor az új rendszerrel már 2014-re is több ezer évnyi időt sikerült megtakarítani (19. o.). Feltehetően ennek hatása is megjelenik az erős vállalkozói attitűdben, amelyet az előzőekben az 5. ábra mutatott be.

¹⁶ A rendszerről részletes áttekintést nyújt Vassil [2015].

Magyarország Észtországtól teljesen eltérő pályát járt be az intézmények területén. Az európai uniós csatlakozás után az intézményrendszer fejlesztésére nem volt többé külső motiváció. 2010 után egy teljesen új közigazgatási stratégia jelent meg, amely több mint fél évszázad után, egy *U* kanyart véve, ismét a centralizációt tűzte ki célul (Kornai [2015]). A változások nem illenek a nyugati típusú közigazgatási reformirányzatok közé, hanem egy új, illiberális gyakorlatot képviselnek (Hajnal–Rosta [2019]). Ennek alapvető elemei a döntési jogok centralizációja, az államigazgatás átpolitizálódása, a szakértelem leértékelődése és a bürokrácia hagyományos normáinak gyengülése (Hajnal [2020] 4. o.). A változások hatására az intézményes fékek és ellensúlyok meggyengültek a rendszerben. Ez a helyzet az észti modelltől nagyon eltérő üzleti környezetet eredményez.

A gazdasági stratégia különbségei

Észtországot és Magyarországot egyaránt súlyosan érintette a 2008-as pénzügyi világválság. Míg Észtországban a beáramló külföldi tőke miatti túlfűtöttség vezetett a válsághoz, Magyarországon a költségvetési egyensúlytalanságok, illetve a devizában való eladósodás vált fenntarthatatlanná.¹⁷ A súlyos visszaesést követően azonban eltérő stratégiát követtek a válság utáni világra készülve.

A gazdaság túlfűtöttségét megtapasztalva, amikor a bérek gyorsabban növekedtek, mint a termelékenység, Észtország ráébredt arra, hogy nem alapozhatja a felzárkózást kizárólag a beáramló külföldi tőkére, növelnie kell a termelékenységet, és önálló innovációkra van szüksége. Mivel a rendszerváltás idején jelentős mértékű dezindustrializáció ment végbe, a stratégia hangsúlyosan a szolgáltatási szektorra összpontosított. Az észti exportban három szektor játszik fontos szerepet: a szállítás, az infokommunikáció és az építőipar. Ezek közül az infokommunikáció volt a legígéretesebb, és az észti gazdaságfejlesztési stratégia ezt célozta meg. A szektor tudásbázisa a szovjet időkből megörökölt fizikai kutatóintézetek voltak – köztük az 1960-ban alapított kibernetikai intézet –, amelyek komoly tőkének bizonyultak az új gazdaság számára (Mets [2018] 91–92. o.). Az észtek már 1996-ban elkezdtek figyelni az infokommunikációra, ami megjelent az 1997-es Tiger Leap infokommunikációs stratégiában – ennek során az iskolák 97 százalékát csatlakoztatták az internethez. 2002-ben meghirdették a tudásalapú Észtország programot, amely Micheal Porter kompetitívfejlődés-modelljét használta referenciaként. Ennek során a GDP 1,5 százalékára kívánták a *K + F*-ráfordításokat növelni (Mets [2018] 93. o.). A tudásalapú stratégia fontos része volt az oktatási rendszer minőségének javítása, amelyet folyamatos, egymásra épülő reformokkal értek el.¹⁸ Ezen túlmenően pedig a vállalalkozói készségek oktatására is jelentős hangsúlyt fektettek, ezt a tárgyat minden egyetemen oktatják (Mets [2017] 125. o.). Ennek a stratégiának köszönhetően 2018-ra az összes foglal-

¹⁷ Az észti válságról bővebben lásd Kattel–Raudla [2013], a magyar válságról Király [2019], illetve Györfffy [2017] 134–151. o.

¹⁸ Ezekről nyújt áttekintést Santiago és szerzőtársai [2016].

kozottatott 4,3 százaléka már a csúcstechnológiai szolgáltatási szektorban dolgozik, ami az EU-ban a 4. legmagasabb arányt jelenti Írország, Finnország és Svédország után.¹⁹ A csúcstechnológiai export pedig a 2010 előtti 7 százalékos körüli értékről – kilengésekkel ugyan, de – 12–16 százalékra nőtt.²⁰

Az ézszt válság utáni gazdasági stratégiában az árfolyam nem játszott szerepet, hiszen közvetlen a válságot követően, 2011-ben bevezették az eurót. Ez nem okozott komolyabb törést a monetáris politikában, hiszen a valutatábla korábban szintén annyit jelentett, hogy a rögzített árfolyam érdekében feladták az önálló monetáris politika lehetőségét. A versenyképesség javításában így nem támaszkodhattak az árfolyamra, ami megerősítette a termelékenység és az innováció szempontjának előtérbe kerülését.

Magyarország teljesen más stratégiát választott. Míg az ézszt a válságból azt a tanulságot vonták le, hogy a termelékenységet kell növelni, Magyarországon a makrogazdasági egyensúlytalanságok veszélyeire került különös figyelem. A gazdasági stratégia 2010 után a makrogazdasági egyensúly helyreállítását és a foglalkoztatottság növelését helyezte a középpontba (*Matolcsy–Palotai* [2019] 9. o.). Az egyensúly helyreállításában kulcsszerepet játszott az önálló monetáris politika elérhetősége, amely a kamatok csökkentésével egyszerre biztosított olcsó forrást a beruházások számára és járult hozzá a forintárfolyam gyengüléséhez – ezzel növelve az export költségalapú versenyképességét, valamint javítva a fizetési mérleget. A foglalkoztatottság növelését az adórendszer és a szociális támogatások átalakításával, illetve a munkaerőpiac deregulációjával érték el, ami a költségvetési kiigazításhoz is hozzájárult. A pénzügyi válságot követően az euróban kifejezett munkaegységköltség (*real unit labour costs – RULC*) egészen 2015-ig esett, majd onnan indult el lassan felfelé – a GDP százalékában kifejezett bérhányad azonban 2020-ra is 47 százalékos alatt maradt, míg a válságot megelőzően 50 százalékos felett volt.²¹ A bérek forintban történő növekedése, illetve az olcsó hitelek elérhetősége hozzájárult a fogyasztás élénküléséhez, ami szintén serkentette a növekedést (*Matolcsy–Palotai* [2019] 16. o.).

A makrogazdasági egyensúly és a foglalkoztatottság növelésén túl a gazdaságpolitika fontos eleme a tulajdonviszonyok alakítása. Ennek során éles megkülönböztetésre kerültek a termelő és a szolgáltató szektor cégei. Elsősorban az autópárban ösztönözték a mobilabb, termelőjellegű külföldi tulajdonú cégeket, így Magyarország lett a régió legsikeresebb országa a pénzügyi válság utáni autópári külföldi működőtöke vonzásában – elsősorban az alacsony béreknek és a jelentős állami támogatásoknak köszönhetően (*Pavlínek* [2017] 23. o.). Ezzel szemben a szolgáltató szektor az állami tulajdon kiterjesztésének terepévé vált, különösen a pénzügyi, telekommunikációs és az energetikai területeken (*Voszka* [2013] 1293. o.). A magángazdaságban is a hazai tulajdon erősítése vált a gazdaságpolitika fő irányvonalává, amelyet az EU-forrásokra épülő közbeszerzési pályázatok révén sikerült támogatni (*Szanyi* [2019] 15–16. o.).

A makrogazdasági konszolidációhoz és a tulajdonviszonyok átalakításához nem volt szükség az intézményrendszer javítására – az állam korlátozása ezeken

¹⁹ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/htec_emp_nat2/default/table?lang=en.

²⁰ <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tin00140/default/bar?lang=en>.

²¹ *Forrás:* AMECO adatbázis. A KSH által forintban kimutatott bérstatisztika és a munkaegységköltség közötti különbségekre *Dedák* [2018] hívta fel először a figyelmet.

a területeken inkább akadályként jelent meg. A kormányzat saját céljait pedig sok szempontból elérte – a kirívó makrogazdasági egyensúlytalanságok a koronavírus-járvány előtti időszakban megszűntek, a foglalkoztatottság emelkedett, és a növekedés stabil volt, még ha régiós összehasonlításban nem is kiemelkedő. A közepes jövedelem csapdájából való kitöréshez azonban nem kerültünk közelebb, hiszen a termelékenység az EU átlagához képest romlott, és még a csúcstechnológiát jelentő autópárhuzamban is az előnyünk csupán az olcsó munkaerőben és az alacsony hozzáadott értékű funkciók ellátásában mutatkozik meg (*Rechnitzer és szerzőtársai* [2017]). Intézményi fejlődés, a vállalkozószellem erősítése és a tudásalapú gazdaság feltételeinek megteremtése nélkül ez a stratégia várhatóan nem vezet konvergenciához.

Következtetések

A tanulmány áttekintést nyújtott arról, hogyan alakult a közép-európai régió országainak felzárkózása a 2000-es évek második évtizedében, a két világválság között. Két évtizeddel a rendszerváltás után ebben az időszakban a fő feladat a közepes jövedelem csapdájának nevezett jelenség leküzdése volt, ami egyszerűbben megfogalmazva a költségalapú versenyképességi stratégia helyett a minőség- és innovációalapú versenyképességre való átállást jelenti. Ennek során kiemelt jelentőségű az intézményrendszer, amely meghatározza a vállalkozói környezetet és befolyásolja a szakpolitikai döntéshozatal minőségét.

Az áttekintés alapján elmondható, hogy bár Szlovákia kivételével mindegyik régiós ország közelebb került az EU27 átlagához, a felzárkózásuk jelentős eltéréseket mutat, és ezek mögött az eltérő versenyképességi stratégiák állnak. Míg Csehország, Szlovénia és Észtország jó úton halad a minőségen alapuló versenyképesség felé, a régió többi országa továbbra is elsősorban költségalapon versenyez. A termelékenység növekedésének elmaradása a termelési tényezők (tőke, munkaerő) mennyiségének függvényévé teszi a növekedést, ami nem tekinthető fenntartható felzárkózási pályának. A koronavírus-járvány 2020-ban már megmutatta, hogy a valuta folyamatos leértékelésével szerzett költségelőny eszköztelenné teszi a gazdaságpolitikát a ciklus simításában.

A tanulmány csupán egy részleges pillanatfelvételt mutatott a régióról 2010 és 2019 között. Ebben az időszakban Litvánia, Csehország és Észtország járt az élen. A rendszerváltás óta eltelt évtizedekből azonban jól tudjuk, hogy a régiós rangsor állandóan változik – míg a 2000-es évek első évtizedében Szlovákia teljesített kiemelkedően, a második évtizedben már jóval kevésbé volt sikeres. A tanulmány fő állításai emiatt elsősorban az intézmények és a gazdaságpolitikai stratégiák jelentőségére vonatkoznak, amelyeket az egyes országok tapasztalatai jól illusztrálnak. Észtország és Magyarország összehasonlítása arra mutat rá, hogy a gazdasági stratégia és az intézményi háttér szorosan összefügg, és az intézmények javulása nélkül nem várható áttérés a költségalapú versenyképességről a minőségen alapuló versenyképességre – Magyarország változások nélkül marad a közepes jövedelem csapdájában a koronavírus-járvány elmúltja után is.

Hivatkozások

- ÁCS ZOLTÁN–ESTRIN, E.–MICKIEWICZ, T.–SZERB LÁSZLÓ [2018]: Entrepreneurship, institutional economics, and economic growth: an ecosystem perspective. *Small Business Economics*, Vol. 51. No. 2. 501–514. o. <https://doi.org/10.1007/s11187-018-0013-9>.
- AGHION, P.–BIRCAN, C. [2017]: The middle-income trap from a Schumpeterian perspective. ADB Economics Working Paper Series, No. 521. Asian Development Bank (ADB), Manilla. <http://dx.doi.org/10.22617/WPS179029-2>.
- AIGINGER, K. [2018]: Harnessing competitiveness for social and ecological goals. Megjelent: *Chiocchetti, P.–Allemand, F.* (szerk.): *Competitiveness and Solidarity in the European Union: Interdisciplinary Perspectives*. Routledge, London, 99–125. o. <https://doi.org/10.4324/9781351001809-6>.
- BARRO, R. J. [1997]: *Determinants of economic growth: a cross-country empirical study*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- BOD PÉTER ÁKOS [2015]: Átmeneti ütemvesztés vagy a „közepes jövedelem csapdája” – kommentár a magyar gazdaságfejlesztési teendőkhöz. *Gazdaság és Pénzügy*, 2. évf. 1. sz. 2–17. o.
- BOD PÉTER ÁKOS–PÓCSIK ORSOLYA–NESZMÉLYI GYÖRGY IVÁN [2020]: Az euró és a szlovák gazdaság. *Közgazdasági Szemle*, 67. évf. 4. sz. 321–351. o. <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2020.4.321>.
- BOHLE, D.–GRESKOVITS BÉLA [2012]: *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Cornell University Press, Ithaca–London.
- CSABA LÁSZLÓ [1995]: The capitalist revolution in Eastern Europe: a contribution to the economic theory of systemic change. E. Elgar, Aldershot.
- CSABA LÁSZLÓ [2006]: *A felemelkedő Európa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DAM, K. [2006]: *The law-growth nexus. The rule of law and economic development*. Brookings Institution, Washington, DC.
- DEDÁK ISTVÁN [2018]: A nagy magyar bérrobbanás: fele sem igaz? *Portfolio.hu*, szeptember 3. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/a-nagy-magyar-berrobbanas-fele-sem-igaz.1.296068.html>.
- DOLLAR, D. [2016]: Institutional Quality and Growth Traps. Megjelent: *Hutchinson, F.–Das, S. B.* (szerk.): *Asia and the Middle-Income Trap*. Routledge, Abingdon–New York, 159–178. o.
- DONER, R.–SCHNEIDER, B. [2016]: The middle-income trap: more politics than economics. *World Politics*, Vol. 68. No. 4. 608–644. o. <https://doi.org/10.1017/S0043887116000095>.
- EICHENGREEN, B. [2007]: The real exchange rate and economic growth. *Social and Economic Studies*, Vol. 56. No. 4. 7–20. o.
- EICHENGREEN, B.–PARK, D.–SHIN, K. [2013]: Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle-income Trap. NBER Working Paper, No. 18673. <https://doi.org/10.3386/w18673>.
- ERDŐS TIBOR [2006]: *Fenntartható gazdasági növekedés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FARKAS BEÁTA [2018]: *Piacgazdaságok az Európai Unióban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FISHER, I. [1933]: The Debt Deflation Theory of Great Depressions. *Econometrica*, Vol. 1. No. 4. 337–357. o. <https://doi.org/10.2307/1907327>.
- FUKUYAMA, F. [2004]: The imperative of state-building. *Journal of Democracy*, Vol. 15. No. 2. 17–31. o. <https://doi.org/10.1353/jod.2004.0026>.
- GARRETT, G. [2004]: Globalization’s Missing Middle. *Foreign Affairs*, Vol. 83. No. 6. 84–96. o. <https://doi.org/10.2307/20034139>.
- GILL, I.–KHARAS, H. [2007]: An East Asian renaissance: ideas for economic growth. The World Bank, Washington, DC, <https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6747-6>.

- GILL, I.–KHARAS, H. [2015]: The Middle-income Trap Turns Ten. World Bank Policy Research Working Paper, No. 7403. The World Bank, Washington, DC, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-7403>.
- GYÓRFFY DÓRA [2009]: Structural change without trust: reform cycles in Hungary and Slovakia. *Acta Oeconomica*, Vol. 59. No. 2. 147–177. o. <https://doi.org/10.1556/aoecon.59.2009.2.2>.
- GYÓRFFY DÓRA [2017]: Bizalom és pénzügyek. Válság és válságkezelés az Európai Unióban. Typotex, Budapest.
- HAJNAL GYÖRGY [2020]: Illiberal challenges to mainstream public management research: Hungary as an exemplary case. *Public Management Review*, online first, <https://doi.org/10.1080/14719037.2020.1752038>.
- HAJNAL GYÖRGY–ROSTA MIKLÓS [2019]: A new doctrine in the making? Doctrinal foundations of sub-national governance reforms in Hungary (2010–2014). *Administration & Society*, Vol. 51. No. 3. 404–430. o. <https://doi.org/10.1177/0095399715626202>.
- HALMAI PÉTER [2019]: Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf. 6. sz. 687–712. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.6.687>.
- JAKAB ANDRÁS [2014]: Jogállamiság és terrorfenyegetés. Az alkotmány normativitásának és az életmentő kínzás megengedhetőségének kérdése. Megjelent: *Fekete Balázs–Horváthy Balázs–Kreisz Brigitta* (szerk.): A világ mi vagyunk. Liber Amicorum Imre Vörös. HVG Orac, Budapest, 240–262. o.
- JAKAB ANDRÁS–LŐRINCZ VIKTOR [2016]: A jogrendszerek mérése indexek segítségével. Megjelent: *Jakab András–Gajduschek György* (szerk.): A magyar jogrendszer állapota. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, Budapest, 869–894. o.
- JIRASAVETAKUL, L. F.–RAHMAN, J. [2018]: Foreign direct investment in New Member States of the EU and Western Balkans: taking stock and assessing prospects. IMF Working Paper, No. 187. <https://doi.org/10.5089/9781484373323.001>.
- KALNINS, V. [2017]: The world's smallest virtuous circle: Estonia. Megjelent: *Mungiu-Pippidi, A.–Johnston, M.* (szerk.): Transitions to good governance: creating virtuous circles of anti-corruption. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton, 102–127. o. <https://doi.org/10.4337/9781786439154.00010>.
- KAR, S.–ROY, A.–SEN, K. [2019]: The double trap: Institutions and economic development. *Economic Modelling*, Vol. 76. 243–259. o. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.08.002>.
- KATTEL, R.–RAUDLA, R. [2013]: The Baltic Republics and the Crisis of 2008–2011. *Europe-Asia Studies*, Vol. 65. No. 3. 426–449. o. <https://doi.org/10.1080/09668136.2013.779456>.
- KINDLEBERGER, C. [1978]: Manias, panics and crashes. A History of Financial Crises. Basic Books, New York.
- KIRÁLY JÚLIA [2019]: A tornádó oldalszele. Szubjektív válságtörténet, 2007–2013. Park Könyvkiadó, Budapest.
- KIRÁLY ZSOLT [2020]: A szlovákiai maffiaállam végnapjai. Index, december 16. https://index.hu/velemeney/2020/12/16/a_szlovakiai_maffiaallam_vegnapjai/.
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [2015]: U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*, 59. évf. 14. sz. 8–10. o.
- KOVÁCS OLIVÉR [2017a]: Az ipar 4.0 komplexitása. I. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 7–8. sz. 823–851. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2017.7-8.823>.
- KOVÁCS OLIVÉR [2017b]: Az ipar 4.0 komplexitása. II. *Közgazdasági Szemle*, 64. évf. 9. sz. 970–987. o. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2017.9.970>.

- LAAR, M. [2007]: The Estonian economic miracle. Backgrounder, No. 2060. <https://www.heritage.org/report/the-estonian-economic-miracle>.
- MATOLCSY GYÖRGY–PALOTAI DÁNIEL [2019]: Felzárkózási pályán Magyarország. *Hitelintézet*i Szemle, 18. évf. 3. sz. 5–28. o. <http://doi.org/10.25201/HSZ.18.3.528>.
- McKINSEY GLOBAL INSTITUTE [2016]: Digital globalization: the new era of global flows. McKinsey & Company, London–San Francisco–Sanghaj.
- MEDVE-BÁLINT GERGŐ [2014]: The Role of the EU in Shaping FDI Flows in Central Europe. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 52. No. 1. 35–51. o. <https://doi.org/10.1111/jcms.12077>.
- METS, T. [2017]: Entrepreneurship in Estonia: Combination of Political and Entrepreneurial Agenda. Megjelent: *Sauka, A.–Chepurenko, A. (szerk.): Entrepreneurship in transition economies: diversity, trends, and perspectives*. Springer, Cham, 115–133. o. https://doi.org/10.1007/978-3-319-57342-7_7.
- METS, T. [2018]: Entrepreneurial developments toward a knowledge-based economy in Estonia: the case of Fits Me – venture-capitalbacked startup going global. Megjelent: *Mets, T.–Sauka, A.–Purg, D. (szerk.): Entrepreneurship in Central and Eastern Europe: development through internationalization*. Routledge, London–New York, 89–111. o. <https://doi.org/10.4324/9781315392387-6>.
- MNB [2018]: Növekedési jelentés, 2018. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- MNB [2019]: Versenyképességi program 330 pontban. Magyar Nemzeti Bank, Budapest.
- NORTH, D. [1990]: Institutions, institutional change and economic performance. Cambridge University Press, Cambridge.
- OBLATH GÁBOR [2020]: A relatív fejlettség szintjének és a fejlettség szintjének relatív változása. MTA KTI Blog, március 18. <https://www.mtakti.hu/blog/oblath-gabor-a-relativ-fejlettszeg-szintjenek-es-a-fejlettszeg-szintjenek-relativ-valtozasa/12648/>.
- OECD [2010]: PISA 2009 result. OECD, Párizs, <https://doi.org/10.1787/19963777>.
- OECD [2019]: PISA 2018 results. OECD, Párizs, <https://doi.org/10.1787/b5fd1b8f-en>.
- PAVLÍNEK, P. [2017]: Dependent Growth: Foreign Investment and the Development of the Automotive Industry in East-Central Europe. Springer, Cham.
- PORTER, M. [1990]: The competitive advantage of nations. The Free Press, New York.
- PRUCHNIK, K.–ZOWCZAK, J. [2017]: Middle-Income Trap: Review of the Conceptual Framework. ADBI Working Paper, No. 760. Asian Development Bank Institute, Tokió, <https://www.adb.org/publications/middle-income-trap-mit-review-conceptual-framework>.
- RECHNITZER JÁNOS–HAUSMANN RÓBERT–TÓTH TAMÁS [2017]: A magyar autóipar helyzete nemzetközi tükröben. *Hitelintézet*i Szemle, 16. évf. 1. sz. 119–142. o.
- RODRÍK, D. [2008]: The real exchange rate and economic growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, No. 2. 365–412. o. <https://doi.org/10.1353/eca.0.0020>.
- SANTIAGO, P.–LEVITAS, A.–RADÓ PÉTER–SHEWBRIDGE, C. [2016]: OECD Reviews of School Resources: Estonia, 2016. OECD, Párizs, <https://doi.org/10.1787/9789264251731-en>.
- SARAPUU, K.–SAARNIT, L. [2020]: Public administration in Estonia: a search for identity. Megjelent: *Bouckaert, G.–Jann, W. (szerk.): European Perspectives for Public Administration: The Way Forward*. Leuven University Press, Leuven, 317–334. o. <https://doi.org/10.2307/j.ctvv417th.20>.
- SASS MAGDOLNA [2017]: Catching-up opportunities for East Central Europe in the era of global value chains. *Gazdaság és Társadalom*, 9. évf. 2. sz. 5–22. o.
- SCHWAB, K. (szerk.) [2019]: Global Competitiveness Report 2019. World Economic Forum, Genf, http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf.

- SHILLER, R. [2000]: *Irrational exuberance*. Princeton University Press, Princeton.
- SZABÓ ANDREA–GERŐ MÁRTON [2019]: *A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politika integráltsága és részvétele*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.
- SZALAVETZ ANDREA–SOMOSI SAROLTA [2019]: *Ipar 4.0-technológiák és a magyarországi fejlődés-felzárkózás hajtóerőinek megváltozása – gazdaságpolitikai tanulságok*. *Külgazdaság*, 63. évf. 3–4. sz. 66–93. o.
- SZANYI MIKLÓS [2019]: *The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe*. *Post-Communist Economies*, online first, <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1693738>.
- TAMAHANA, B. [2004]: *On the rule of law: history, politics, theory*. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/cbo9780511812378>.
- UNCTAD [2020]: *World Investment Report, 2020*. United Nations, New York.
- UNDP [2010]: *Human Development Report, 2010. The real wealth of nations. Pathways to human development*. UNDP, New York, http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf.
- UNDP [2019]: *Human Development Report, 2019. Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century*. UNDP, New York, <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr2019.pdf>.
- VASSIL, K. [2015]: *Estonian e-government ecosystem: foundation, applications, outcomes*. *World Development Report, 2016, Background Paper*, <http://pubdocs.worldbank.org/en/165711456838073531/WDR16-BP-Estonian-eGov-ecosystem-Vassil.pdf>.
- VOSZKA ÉVA [2013]: *Államosítás, privatizáció, államosítás*. *Közgazdasági Szemle*, 60. évf. 12. sz. 1289–1317. o.
- WIŚNIEWSKI, J.–ZAHORSKA, M. [2020]: *Reforming Education in Poland*. Megjelent: *Reimers, F. (szerk.): Audacious Education Purposes*. Springer, Cham, 181–208. o. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41882-3_7.